

“הנה אנכי שלח מלאך לפניך” - מהות המלאך

להורי,
“והיה כעץ שתול על מים
ועל יובל ישלח שרשיו”

- א. מבוא
- ב. שיטת רש"י
- ג. שיטת הרמב"ם
- ד. שיטת הרמב"ן
- ה. שיטת האברבנאל

א. מבוא

הנה אנכי שלח מלאך לפניך לשמרך בדרך ולהביאך אל המקום אשר הכנתי. השמר מפניו ושמע בקלו אל תמר בו כי לא ישא לפשעכם כי שמי בקרבו. כי אם שמע תשמע בקלו ועשית כל אשר אדבר ואיבתי את איביך וצרתי את צריך. כי ילך מלאכי לפניך והביאך אל האמרי והחתי והפרזי והכנעני החוי והיבوسی והכחדתי. (שמות כג, כ-כג)

פרשיה קצרה זו עוררה אצל הפרשנים עניין רב בשל מספר בעיות שעולות ממנה.

הודעתו של הקב"ה - "הנה אנכי שלח מלאך" - אינה מובנת בהתבוננות ראשונה. האם זהו עונש, שבו "נוטש" הקב"ה את עמו ומפקידו ביד מלאך, או שמא הבטחה שאמורה לעודד את העם לקראת המשך מסעם במדבר?

מהי מהותו של אותו מלאך? מהו תפקידו? כיצד הוא אמור להנהיג את העם? האם הוא אמור להנהיג את העם רק במדבר, או גם לאחר כניסתם לארץ?

בעיה נוספת טמונה בהקשר הפרשיה, הממוקמת בסוף פרשת משפטים לאחר פירוט רב של מצוות. ההודעה על שליחת המלאך מגיעה למשה ולעם ללא שום התראה ובלי סיבה נראית לעין. האם פרשיה זו קשורה למאורע כלשהו? בשלב זה במסעם של בני ישראל יחסי הקב"ה עם העם נראים לכאורה טובים ביותר. ה' הוציאם ביד רמה ממצרים, ונתן להם את התורה - מעמד שמביא את בני ישראל לשיא רוחני שטרם חוו כמותו!

מדוע אם כן, מחליט הקב"ה לשלוח מלאך זה דווקא עכשיו?

גורם נוסף למבוכה הוא העובדה שאיננו נתקלים בהמשך במפורש עם אותו מלאך. האם המלאך אכן נשלח בסופו של דבר, או שהקב"ה ביטל בסופו של דבר את שליחתו?

בניסיון לענות על השאלה האחרונה ערכו הפרשנים השוואות עם פרשיות נוספות שבהם מופיע מלאך, וניסו לזהות שם מלאך זה עם המלאך ששולח הקב"ה לעם ישראל בפרשייתנו.

הפרשיה העיקרית עמה התמודדו הפרשנים, היא לאחר חטא העגל (שמות לב, לד - לג, ד) - שם אנו לומדים על שליחת מלאך, שינהיג את העם.

האם מדובר על אותו מלאך? מדוע משה מתפלל שם לביטול שליחת המלאך ואצלנו לא?

בנוסף לכך אנו נתקלים במלאך לפני כיבוש יריחו (יהושע ה, יג-טו). חלק מהפרשנים זיהו את המלאך שמתגלה שם ליהושע עם המלאך שמופיע אצלנו. מדוע מתגלה שם המלאך ומהו תפקידו?

במאמר זה נעמוד בקצרה על שיטות הראשוניים בפתרון מכלול בעיות אלו. במהלך המאמר לא נתמודד עם כל הקשיים שבכל שיטה, שכן אין זו מטרתנו. מטרתנו היא להציג - דרך הפרשנות השונה לפרשיות - את שיטתם הבסיסית של הראשוניים השונים בהבנת מהות המלאכים.

ב. שיטת רש"י

רש"י (שמות כג, כ) סבור שהמלאך המוזכר אצלנו הוא אותו המלאך המוזכר בשמות פרק לג פסוקים א-ג. בפרשיה זו, הבאה לאחר חטא העגל, מודיע הקב"ה לבני ישראל שהוא שולח מלאך, שינהיג אותם במקומו במדבר.

הקב"ה מנמק שם את הודעתו (שמות לג, א): "כי לא אעלה בקרבך, כי עם קשה ערף אתה, פן אכלך בדרך" - אם הקב"ה ימשיך את ההנהגה הישירה על בני ישראל והם ימרו בו פעם נוספת, יש חשש לעונש החמור של כליון העם (רש"י במקום). ע"פ רש"י המלאך נשלח על מנת להחליף את ההנהגה הישירה של הקב"ה, שע"פ פשט הפסוקים, חמורה יותר מהנהגתו של המלאך.

בעקבות הודעה זו מורידים בני ישראל את עדים (כאות צער ואבילות). משה מתקשה לקבל את הגזירה, ומתפלל לביטול שליחת המלאך. ואכן הקב"ה מקבל את תפילתו (פסוק יד): "ויאמר - פני ילכו". רש"י מפרש, בעקבות אונקלוס, שהקב"ה קיבל את התפילה והודיע למשה: "לא אשלח עוד מלאך, אני בעצמי אלך".

על פניה, תפילת משה לביטול הגזירה יוצרת בעייתיות בהשוואה. לכאורה, לא ברור מדוע אצלנו, כשנראה שאין טעם להודעתו של הקב"ה, משה מקבל עליו את הדין ולא עושה

"הנה אנכי שלח מלאך לפניך" - מהות המלאך

מאמצים לביטולו, בעוד שלאחר חטא העגל, כשהגזירה מובנת - משה מתפלל לבטל אותה, ואף הקב"ה נענה לו!

בעיה נוספת העולה מפרשנותו של רש"י היא שכבר בפרשייתנו, בסוף פרשת משפטים (לפני חטא העגל!) מודיע הקב"ה לבני ישראל, על ידי משה, שהם עתידים לחטוא ושעונשם יהיה הנהגת מלאך ולא הנהגתו יתברך.

רש"י בפירושו התעלם מנקודה זו ואינו מבאר מה ראה האל להודיע הודעה מעין זו בשלב מוקדם, וע"י כך להקדים כביכול את העונש לחטא.

בפרשייתנו, מסביר רש"י בפסוק כא, שתפקידו של המלאך הוא להנהיג את העם בדרכם לארץ והוא אינו רשאי או מסוגל "לשאת את פשעי בני ישראל", דהיינו לנהוג לפנים משורת הדין. הטעמים לכך הם שהמלאך "אינו מלומד (=רגיל) בכך"¹ ואינו אלא שליח ש"אינו עושה אלא שליחותו"².

ולכאורה המקראות קשים זה על זה :

בפרק לג המלאך נשלח על מנת למנוע מבני ישראל את עונש הכיליון. ואילו בפרשייתנו מפורש שהמלאך לא יכול לשאת פשעים! שיטתו של רש"י, שמדובר בשתי הפרשיות על אותו מלאך, נראית כנסתרת מאליה.

ונראה שיש ליישב שרק הנהגה ישירה של הקב"ה, יכולה להביא לעונש חמור כל כך של כליון. על כן מודיע הקב"ה לעם לאחר חטא העגל שלטובתם מלאך ינהיגם. בפרשייתנו מפורש אמנם שהמלאך לא נושא עוון, אך מצד שני אין בכוחו לתת עונש של כליון.

רש"י (יהושע ה, יד) מזהה את המלאך אצלנו עם המלאך שמסופר שנפגש עם יהושע, לפני שבני ישראל כבשו את יריחו³ (יהושע ה, יג-טו). ניתן לדייק זאת מלשונו של המלאך (פסוק יד): "**עתה** באתי" - בעוד שבתקופתו של משה הוא לא בא.

בפגישה זו המלאך מצווה את יהושע "של נעלך מעל רגלך". ניתן להסביר (וכן נראה שמבאר הרמב"ן בפירושו על התורה שמות כג, כ בשיטת רש"י) שהנעל מסמלת את הדרך הטבעית. המלאך מצווה את יהושע להוריד את הנעל כביטוי לכך שארץ ישראל בכלל ויריחו בפרט לא תיכבש רק בצורה טבעית, אלא גם בדרך ניסית שהוא "ידאג" לה⁴.

1. רש"י מתבסס בדבריו על פרשנות המדרש בשמות רבה פרשה לג, ג.

2. רש"י ע"פ מדרש תנחומא (בובר) פרשת משפטים, פסקא יב.

3. נראה שהמקור לדברי רש"י לזהות בין המלאך (הדחוי) של משה למלאך שנפגש עם יהושע הוא בשמות רבה פרשה לב, ד: "...ולא ימסרו ישראל לשר כל ימי משה. כיון שמת משה, חזר אותו השר למקומו שכן יהושע ראהו".

4. עריכת השוואה בין הציווי של המלאך ליהושע לציווי של ה' למשה במעמד הסנה נראית כמתבקשת מאליה. משה מצטווה "של נעליך מעל רגליך" - ברבים, בעוד יהושע מצטווה "של נעלך מעל רגלך" - ביחיד. אפשר להעיר על דרך הדרש, שיציאת מצרים היתה כולה ביד ה', בעוד שבכיבוש הארץ היה שילוב של נס וטבע. ואכמ"ל.

המלאך אומר ליהושע כי הוא הגיע לעזור לו בעוד שרבו, משה, לא היה מעוניין בעזרה זו (רש"י מרמז כאן לתפילתו של משה, ולקבלת התפילה). משה (הרב) דוחה את הנהגת המלאך בתקופת כהונתו, משום שהוא רגיל להנהיג ישירה, של דיבור עם הקב"ה פנים אל פנים. ולעומתו יהושע (התלמיד) מסתפק ברמת ההנהגה (הנמוכה יחסית) של מלאך - וזהו המצב מתקופתו של יהושע והלאה. ואכן, בזכות אותו מלאך, יריחו נכבשת בצורה ניסית.

לכאורה, אף על פרוש זה של רש"י ניתן היה להקשות, שאינו מסתדר עם פשט הפסוקים אצלנו (ובעיקר עם פסוק כ). מפסוקים אלו עולה כי תפקיד המלאך להנהיג את העם במדבר, ולא לאחר כניסתם לארץ!

אך לפי הסברו של רש"י, שגזירת המלאך אצלנו היא אותה גזירה שנדחתה בפרק לג, אין קושיא זו קשה. הגדרת תפקיד המלאך אצלנו היא לפני תפילתו של משה, המבקש את הנהגתו הישירה של הקב"ה, ולכן עדיין מדובר על כך שהמלאך ינהיג את העם במדבר, כפי שעלה במחשבה לפני הקב"ה מעיקרא. זוהי כוונת הכתוב "לשמך בדרך, ולהביאך אל המקום אשר הכנתי".

בסופו של דבר דוחה הקב"ה את הגזירה, בעקבות תפילת משה, עד לאחר כניסתם לארץ. מימושה של הודעה זו היא פגישת יהושע עם המלאך בפאתי יריחו.

לסיכום שיטת רש"י, המלאך הנשלח בפרשייתנו מבטא רמת הנהגה והשגחה. הנהגה זו נמוכה כמובן מהשגחה ישירה של הקב"ה, אך גם היא אינה מוגדרת כהנהגה טבעית לגמרי, כפי שראינו בפגישת יהושע והמלאך. את משמעותה של רמת ההנהגה ניתן לראות בכוחו של המלאך המתבטא בשכר ועונש. המלאך מוגבל בהנהגתו לטוב ולרע - מחד גיסא הוא אינו מוחל על פשעים, אך מאידך גיסא הוא גם אינו מטיל עונש כליה.

ג. שיטת הרמב"ם

ב"מורה נבוכים" ב, ו, מביא הרמב"ם ארבעה פרושים שונים למילה "מלאך", אשר שניים מהם יכולים להתאים בביאור פרשייתנו⁵:

א. נביא.

ב. השכלים הנבדלים מחומר, הנראים במראה הנבואה לנביאים⁶.

לפרשייתנו, מתייחס הרמב"ם במפורש במספר מקומות במורה נבוכים⁷, ובעיקר בפרק לד מחלק שני. בפרק זה מבאר הרמב"ם שפרשיית המלאך אצלנו מקבילה בתוכנה לפרשיה

5. שני הפרושים הנוספים, שאינם שייכים לפרשייתנו, הם "שליח מבני אדם" ו"כוחות טבע".
 6. לביאור מורחב של המושג שכל נבדל עיין במשנה תורה הלכות יסודי התורה פרק ב, הלכות ג-יב, ומורה נבוכים חלק א, פרק מט וחלק ב פרקים ו וז.
 7. חלק א, פרק סד וחלק ב פרקים ז ולד.

"הנה אנכי שלח מלאך לפניך" - מהות המלאך

בספר דברים⁸, שם מצווה ה' את העם להישמע לנביאיו לאחר מות משה וכניסת בני ישראל לארץ (דברים יח, טו-יח):

נביא מקרבך מאחיך כמני יקים לך ה' אלהיך אליו תשמעון.
ככל אשר שאלת מעם ה' אלהיך בחרב ביום הקהל לאמר לא אסף לשמע את
קול ה' אלהי ואת האש הגדלה הזאת לא אראה עוד ולא אמות... נביא אקים
להם מקרב אחיהם כמוך ונתתי דברי בפיו ודבר אליהם את כל אשר אצוו.

לאחר הקבלה זו, מבאר הרמב"ם שמטרת הקב"ה בפרשייתנו היא להזהיר את העם שעליהם להקשיב לנביא (המוזכר בספר דברים) שיביא להם את דבר ה', כפי שקיבל מהמלאך.

פרשני הרמב"ם נחלקו בדעתו לפרוש המילה "מלאך" בפרשייתנו. לדעת ה"אפודי", המלאך הוא הנביא - "מפני שהשכל הנבדל והוא המלאך ידבר עמו ונקשר עמו ויצוהו ויזהירו, לפיכך נקרא השליח והוא הנביא בשם המשלח והוא המלאך", לדעת האברבנאל המלאך בפרשייתנו הוא השכל הנבדל שמדבר עם הנביא⁹.

יש להדגיש שמחלוקת זו היא לשונית בלבד ולא מהותית, שכן הן לדעת ה"אפודי" והן לדעת האברבנאל, הרמב"ם סבור שמטרת הקב"ה בפרשייתנו היא ציווי העם על ציות לנביא, כפי שהזכרנו.

על מנת להבין מדוע מבאר הרמב"ם כך, ומדוע לדעתו נזקק הקב"ה להודיע הודעה זו מיד לאחר מעמד הר סיני, נקדים בהצגת עיקרי שיטת הרמב"ם בעניין הנבואה.

בפרק ל"ב בחלק שני מציג הרמב"ם שלש השקפות אפשריות בתפיסת הנבואה:

השקפה ראשונה - האל, ברצונו החופשי, יכול לבחור כל אדם הגון ולהופכו לנביא¹⁰.

8. לכאורה נראה שניתן להקשות על השוואה זו. מפשט הפסוקים בפרשייתנו משמע שתפקיד המלאך הוא להנהיג את בני ישראל במדבר, בדרכם לארץ ולא לאחר מות משה וכניסתם לארץ. קביעה זו מתבססת בעיקר על פסוק כ: "הנה אנכי שלח מלאך לפניך לשמרך בדרך ולהביאך אל המקום אשר הכנתי", ועל פסוק כג: "כי ילך מלאכי לפניך והביאך אל האמרי..." וכידוע, עוד בימי משה הגיעו בני ישראל לארץ האמורי והסיחון. ואילו בדברים יח מדובר על נביא שיחליף את משה לאחר כניסתם לארץ. "כי אתה בא אל הארץ אשר ה' אלוקיך נתן לך" (פסוק ט) וכן: "נביא אקים להם מקרב אחיהם כמוך (=כמשה)..." (פסוק יח). אך יתכן שאין כוונת הרמב"ם לזהות מוחלטת בין שתי הפרשיות אלא לזהות בתוכן. אין מדובר על אותה תקופה ועל אותו נביא, אלא על אותו תפקיד של נביא המעביר את דברי האל לעם. וצ"ע.
9. כהוכחה לדעתו מצטט האברבנאל את הרמב"ם בפרק ז מחלק שני, שם מביא הרמב"ם ראייה מפרשייתנו לטענה שלשכל הנבדל יש בחירה ורצון.
10. כך סברו אנשי כת ה'כלאים' (המדברים), ששללו שלילה מוחלטת את הסיבתיות והחוקיות. לטענת אסכולה זו, היקום כלה ונברא בכל רגע מחדש ברצון האל, ללא כל סדר הגיוני מחייב, ואילו האדם חי באשליה כאילו קיימים חוקים כל שהם. שאיפת תפיסה זו היא למנוע את הגבלת האל בחוקים. ברור אם כן, שלא יתכן שקיימים תנאים קבועים שהופכים את האדם לנביא, כפי שסוברים הפילוסופים.

השקפה שניה - הנבואה היא השלמות הסופית של טבע האדם, התלויה בשלמות חכמתו, מידותיו והכוח המדמה שלו. אדם שלם שיעשה את המוטל עליו יתנבא **בהכרח**¹¹.

השקפה שלישית - הנבואה תלויה בשלמותו של האדם (כשיטת ההשקפה השנייה), אבל אדם שלם **לא יתנבא בהכרח**. בכוחו של האל למנוע את הנבואה אפילו ממי שראוי לה על פי הטבע. הרמב"ם, שסובר כהשקפה זו, מדגיש שמצב בו אדם שלם לא מתנבא הוא מצב לא טבעי (תרגום ר"י קאפח):

וזה לדעתי כעין כל הנסים ונוהג כמנהגם.

אולם, על עצם ההשקפה השלישית, השקפתו של הרמב"ם, קשה לכאורה ממעמד הר סיני, בו על פי פשט הפסוקים, היתה מעין התגלות נבואית לכל העם. על אף שבהכרח, היו בעם אנשים רבים שלא הגיעו לרמה של נביאים, שהיא כאמור רמתם של יחידים.

לפתרון בעיה זו ולביאור מעמד הר סיני בכלל מקדיש הרמב"ם שני פרקים: לג ולד - בחלק השני של מורה נבוכים.

בפרק לג מדגיש הרמב"ם, שההשגה של משה רבינו בהר סיני היתה שונה במהותה מהשגת כל העם: "הדיבור אליו והם שומעים את הקול העצום, ללא חילוק מילים" - העם שמע קול, ואילו משה בדרגתו, שמע את המסר האלוהי.

אם כן, בני ישראל הגיעו לרמה גבוהה במעמד הר סיני, אך לא לנבואה ממש.

מעבר לזאת, מלמדנו הרמב"ם בפרק לד, כי מעמד הר סיני בו היתה התגלות לכל העם, הוא מעמד חד פעמי בהיסטוריה. כמו כן, המצב של בני ישראל ההולכים במדבר, מונחים על ידי עמוד אש וענן, כלומר מונהגים בצורה ניסית ע"י הקב"ה יסתיים עם כניסתם לארץ.

לאחר שבאר הרמב"ם כל זאת, מובנת פרשייתנו כהודעה שמודיע הקב"ה לבני ישראל מיד אחרי מעמד הר סיני, שבה הוא מבשרם שמלאך ילך לפניו. כלומר, מעתה אין התגלות ישירה אלא דבר ה' יגיע לבני ישראל ע"י נביא, ובכך בני ישראל חוזרים למצבם הטבעי.

הרמב"ם מבסס פירוש זה בעיקר על פסוק כא בפרשייתנו בו מצווה הקב"ה להישמע לדברי המלאך:

השמר מפניו ושמע בקלו אל תמר בו כי לא ישא לפשעכם כי שמי בקרבן.

וזה לשון הרמב"ם (מורה נבוכים ב, לד, תרגום ר"י קאפח):

...אין ספק שציווי זה אינו אלא להמון העם, והמון העם אין המלאך מתגלה להם ולא מזהירים כדי שיצטוו שלא ימרוהו, אלא ענין דבר זה שהוא יתברך

11. זוהי השקפת הפילוסופים, הסוברים ש"עולם כמנהגו נוהג" - ישנם חוקים נצחיים שעל פיהם כל המציאות פועלת. הנבואה אינה תופעה שחורגת מהמציאות ולכן גם היא כפופה לחוקים קבועים.

"הנה אנכי שלח מלאך לפניך" - מהות המלאך

הודיעם כי נביא יהיה בתוכם יבואוהו מלאך ידבר עמו ויצוהו ויזהירוהו ולכן
הזהירו יתעלה מלהמרות אותו המלאך אשר ימסור לנו הנביא דבריו...

אזהרה זו מיועדת להמון העם, שכן אין צורך להזהיר את הנביאים שישמעו לדברי ה'.
אולם לא יתכן שהמון העם יתנבא, שכן כאמור, אירוע כזה היה, בצורה חלקית, רק במעמד
הר סיני. על כורחנו שמדובר בפרשייתנו על מלאך שמתגלה לנביא המעביר את דבר ה' לעם.

כהוכחה נוספת לשיטתו מביא הרמב"ם בפרק סד בחלק ראשון את הביטוי (פס' כג): "כי שמי
בקרבוי". המונח "שם ה'" מוסבר בפרק סד מחלק ראשון במורה (תרגום ר"י קפאח):

ופעמים הכוונה בכך צווי יתעלה, עד שיהא אמרינו "שם ה'" כאלו אמרנו
דבר ה' או מאמר ה', כמו שאמר "כי שמי בקרבוי", עניינו דברי בקרבוי או
מאמרי בקרבוי, הענין שהוא כלי לחפצי ורצוני.

פירוש המילים "כי שמי בקרבוי" הוא: דבר ה' בקרב המלאך. הנביא מקבל את דבר ה'
מהמלאך ומעבירו לעם.

עולה משיטת הרמב"ם כי המלאך המוזכר אצלנו הוא המלאך שמופיע בדברים יח,
שתפקידו הוא להתגלות לנביא שיחליף את משה, ולהנהיג את העם בבואם לארץ. הרמב"ם
מדגיש את הקשר בין המלאך לתופעת הנבואה. תפקיד המלאך הוא לקשר בין האל לנביא
(שכן לא יתכן מגע ישיר בין האל לאדם, כמאמר הפסוק "כי לא יראני האדם וחי"), זאת
בניגוד לדעת רש"י שהמלאך מבטא רמת הנהגה והשגחה (מוגבלת) על העם.

ד. שיטת הרמב"ן¹²

הרמב"ן הלך בעקבות רש"י, ועימת את פרשייתנו עם הפרשייה שמובאת לאחר חטא העגל.
אולם שלא כרש"י, הרמב"ן סובר שאין המדובר באותו מלאך. מעבר לכך, על אף השיתוף
בשם - מלאך, בשתי הפרשיות המשמעות שונה.

המלאך המוזכר אצלנו איננו מהות נבראת אלא דרך פעולה של הקב"ה בעולמו (רמב"ן, שמות
כג, כ-כא) - "ויקראנו הכתוב 'מלאך' בעבור היות כל הנהגת העולם הזה במידה ההיא".
הרמב"ן מבסס את דבריו על מאמר ה' על מהות המלאך - "כי שמי בקרבוי" - המבטא
לדעתו, הבטחה לעם שהאל ממשיך לשכון בתוכם. לעומת זאת, המלאך המוזכר בשמות לג
אחרי חטא העגל, הוא מלאך מסוג אחר. מלאך זה הוא שליח של ה', שתפקידו להחליף את
הנהגתו הישירה של הקב"ה על בני ישראל במדבר. ברור, שהנהגת המלאך של פרק לג,
הבאה כתגובה לחטא העגל, נמוכה בדרגתה מהנהגת המלאך עליו מודיע הקב"ה
בפרשייתנו.

12. הרמב"ן מתבסס בפירושו כאן על תורת הסוד לכן לא אאריך בדבריו שכן "אין לנו עסק בנסתרות".

מעתה מובן, מדוע הודעת הקב"ה - "כי לא אעלה בקרבך" - מופיעה דווקא בפרק לג (פסוק ז), בו רוצה האל להעביר את ההנהגה לשליח, ולא בפרשייתנו, בה מודיע האל שהוא ממשיך לשכון בתוך בני ישראל.

לאור פרוש זה מובן מדוע אצלנו לא מתנגד משה לגזירה - שכן הקב"ה ממשיך להנהיג את העם - בעוד שלאחר חטא העגל הוא מתפלל לביטול שליחת המלאך, שאמור להחליף את הנהגתו של האל.

בתפיסתו של הרמב"ן את מהות המלאך בפרשייתנו כדרך פעולה של ה' בעולם, ולא כמהות נפרדת יש יתרון גדול בהבנת פשט הפסוקים. בהודעתו של הקב"ה בפסוקים ישנה תופעה של מעבר מלשון נוכח ללשון נסתר:

כי אם שמוע תשמע בקולו ועשית כל אשר אדבר (פסוק כב).

כי ילך מלאכי לפניך והביאך אל האמרי... והכחדתי (פסוק כג).

על פי הסבר הרמב"ן ניתן להבין תופעה זו, שכן המונח מלאך בפרשייתנו מורכב משתי משמעויות: הקב"ה בעצמו ודרך הנהגת העולם. כפילות זו מסבירה את המעבר בין הלשונות.

בנוסף לכך שלאחר חטא העגל מודיע הקב"ה על שליחת מלאך בדרגה נמוכה, תקופת שליחתו של המלאך היא לזמן מוגבל, זהו שאומר ה' (רמב"ן שמות לג, ג-ד) "שישלח מלאך לפני משה עד שיגרש את האומות, אבל אחר שירשו את הארץ לא הבטיחם אפילו במלאך לעזור להם". המלאך ינהיגם רק עד כניסתם לארץ ולאחר מכן גם הוא יעזבם. זהו לדעת הרמב"ן כוונת הפסוק "ושלחתי לפניך מלאך וגרשתי את הכנעני..." תפקידו של המלאך הוא לגרש את האומות מהארץ ולא יותר.

אולם על אף יישוב פשט הפסוקים, שיטתו של הרמב"ן לחלוקה בין סוגי המלאך מזיקה בדיקה נוספת. מעיון בפשט הפסוקים נראה כי על פי הודעות הקב"ה, פעולות המלאך אצלנו שוות לפעולות המלאך בפרק לאחר חטא העגל.

פעולות המלאך אצלנו:

לשמרך בדרך ולהביאך אל המקום אשר הכנתי... והביאך אל האמרי והחתי והפרזי והכנעני החוי והיבوسی והכחדתי.

פעולות המלאך לאחר חטא העגל:

ושלחתי לפניך מלאך וגרשתי את הכנעני האמרי והחתי והפרזי החוי והיבوسی.

מתוך הנחה שאין מלאכים נבדלים זה מזה אלא בפעולותיהם, לא ברור מהו ההבדל המהותי בין שני המלאכים, וכיצד הוא בא לידי ביטוי.

גישת הרמב"ן דומה לשיטת רש"י שהמלאך מבטא רמת הנהגה, אך ברמב"ן מצאנו שלמושג 'מלאך' יש שתי משמעויות שונות. בפרשייתנו הקב"ה והמלאך "באים כאחד" והמלאך הוא

"הנה אנכי שלח מלאך לפניך" - מהות המלאך

כינוי לדרך פעולה של הקב"ה בעולם. בפרק לג המלאך הוא בריאה נפרדת שאמורה להחליף את ה' בהנהגת העם עד לכניסתם לארץ.

ה. שיטת האברבנאל

האברבנאל פותח את פירושו לפרשייתנו, בטענה שהנהגת הקב"ה בעולמו אינה שווה אצל כל העמים וכל הארצות.

האומות מונהגות על ידי שכלים נבדלים (המכונים "שרים", "מזלות" ו"כוכבים"). שכלים אלו נקראו 'אלוהים' ו'אלוהות' בתורה. האומה הישראלית לעומת שאר האומות, מונהגת ישירות (בתנאים מסוימים - ראה להלן) על ידי הקב"ה.

זוהי הסיבה שהקב"ה נקרא "אלוהי האלוהים" כשמדובר על הנהגת שאר האומות, שכן הוא מנהיג את אלוהי הגויים. ו"אלוקים" ו"אלוק" - המבטאים השגחה ישירה - כשמדובר על הנהגת ישראל.

לארץ ישראל סגולה מיוחדת שרק בה מושגחים ישראל בהנהגתו הישירה של הקב"ה¹³.

השגחת הקב"ה על בני ישראל במדבר היתה השגחה ישירה. זהו מצב ניסי ובניגוד ל"חוקים" הני"ל, שכן כאמור השגחה כזאת אמורה להיות רק בארץ ישראל. צורת השגחה חריגה זו היתה הכרחית בהתחשב ברמה הרוחנית הירודה בה היו שרויים בני ישראל במצרים, וברמה הרוחנית הגבוהה אליה רצה הקב"ה שיגיעו במעמד הר סיני ומתן תורה¹⁴. ואכן, במעמד הר סיני חשו בני ישראל בעצמם כי הם לא מסוגלים לעמוד תחת השגחתו הישירה של הקב"ה, ולכן אמרו (שמות כ, טו): "ואל ידבר עמנו אלהים פן נמות".

לאחר יציאת מצרים ומעמד הר סיני, שבו יצאו בני ישראל מהרמה הרוחנית הנמוכה בה היו שרויים בשל גלות מצרים, בזכות התורה והמצוות שנתן להם הקב"ה בעצמו (כולל את דיני פרשת משפטים), מודיע הקב"ה "הנה אנכי שלח מלאך לפניך". אין זה עונש אלא חזרה למצב נורמלי של השגחת בני ישראל במדבר על ידי אמצעי, ולא בהשגחה ישירה של הקב"ה (שכאמור, מתבצעת בדרך כלל רק בארץ ישראל). כהוכחה לכך שמדובר על הנהגה על ידי אמצעי רק במדבר מצטט האברבנאל את דברי הקב"ה "לשמרך בדרך" - דווקא בדרך ואילו בכניסת בני ישראל לארץ יחזור הקב"ה להנהיג את העם ישירות.

האברבנאל מדגיש שהשכל הנבדל ("המלאך"), שאמור להנהיג את העם במדבר שונה בשלוש תכונות מהותיות מהשכלים המנהיגים את האומות:

13. בתוך א"י נמצאת ירושלים שבה ההשגחה במעלה גבוהה יותר. ואכמ"ל.
14. כהוכחה לכך שבמדבר הושגחו בני ישראל בצורה ישירה מביא האברבנאל את הפסוק בדברים לב, יב: "ה' בדד יחנו ואין עמו אל נכר" שמשמעותו היא שהשגחת הקב"ה במדבר הינה ללא אמצעי.

א. למלאך המנהיג את ישראל יש דעת ובחירה, בעוד ששאר השכלים המנהיגים את אומות העולם, משמשים רק ככלים הפועלים ע"פ חוקים קבועים.

ב. ע"פ אריסטו, קיימת שרשרת של שכלים נבדלים, המשפיעים אחד על השני. בראשה של השרשרת עומד האל המשפיע על כל העולם דרך השכלים. העלול הראשון של שרשרת זו (מיד אחרי האל) הוא המלאך שמנהיג את ישראל (כשהם אינם בארץ). שאר מנהיגי האומות הינם "עלולים אחרונים", המושפעים מהעלול הראשון.

ג. הנהגת שרי אומות העולם כפופה לחוקי הטבע, בעוד שהנהגת המלאך של ישראל, נמצאת מעל חוקים אלו. ישראל גם כשהם תחת השגחת מלאך תלויים בתורה - "וכפי מה שיקיים כל אחד מהם חוקי האלוקים, ככה תהיה הצלחתם, אע"פ שיתנגד לעניין הטבעי".

משה רבינו ש"חוקי ההנהגה" היו ידועים לו ושהכיר במצבם של בני ישראל, לא התנגד לשינוי ההנהגה, מתוך מחשבה שלא יקח זמן רב עד כניסתם לארץ (שכן כזכור, גזירת הארבעים שנה נגזרה רק מאוחר יותר בעקבות חטא המרגלים) - ואז תחזור ההנהגה הישירה. זו הסיבה שהוא אינו מתפלל אצלנו לביטול את הקב"ה.

לפי הסבר זה מובנת הקפיצה מלשון נוכח ללשון נסתר בפסוק כב:

כי אם שמוע תשמע בקלו... ואיבתי את איביך וצרתי את צרריך.

הקב"ה מבטיח לעם שאם הם ישמעו בקולו של המלאך בעודם במדבר, בכניסתם לארץ הוא בעצמו יפעל לניצחונות במלחמות שלהם עם הגויים.

על פי אותו עקרון מסביר האברבנאל את פסוק כג:

כי ילך מלאכי לפניך והביאך אל האמרי והחתי והפרזי והכנעני החוי והיבوسی והכחדתי.

אמנם המלאך יביא את בני ישראל אל מקומם של אותם העמים (ארץ ישראל) אך **בתוך הארץ** תעבור ההנהגה להיות הנהגה ישירה של הקב"ה והוא יכחיד את העמים השוכנים שם.

למעשה, אפשר להסביר שפסוק כג מבאר את פסוק כב. אמנם המלאך ינהיג את העם במדבר אך בהכנסם לארץ יחליף אותו הקב"ה.

בתחילת פרשת תרומה, מיד לאחר מתן תורה ולאחר שבני ישראל מגיעים לדרגה שבה אמרו (כד, ז): "נעשה ונשמע", מחליט הקב"ה להשאיר את הנהגתו הישירה גם **במדבר** עד כניסתם לארץ (בניגוד ל"חוקים"). זוהי משמעות צווי הקב"ה לבנייתו של המשכן (שמות כה, ח): "ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם". בנוסף לכך מחליט הקב"ה על המשך התגלות ישירה (שלא על ידי אמצעי) למשה (שמות כה, כב): "**ודברתי אתך** מעל הכפרת מבין שני הכרבים".

"הנה אנכי שלח מלאך לפניך" - מהות המלאך

למרות המצב אידיאלי בו היו מצויים, חוטאים בני ישראל בחטא העגל - חטא המלמדנו כי הם אינם ראויים עדיין להנהגה ישירה. ואכן מודיע הקב"ה: "ושלחתי לפניך מלאך... כי לא אעלה בקרבך". לא עוד השגחה ישירה של הקב"ה, אלא הנהגת מלאך.

משה, אחרי שכבר קיבל את דברי הקב"ה שכן תהיה השגחה ישירה, מתפלל אל ה' לבטל את רוע הגזירה.

הסברו של האברבנאל מסביר את שינוי דעתו של הקב"ה בנוגע להנהגת בני ישראל, אך נראה לכאורה שקשה עליו ההתגלות של המלאך ליהושע (יהושע ה, יג-טו), **לאחר כניסתם לארץ**. הרי לדעתו של האברבנאל בכניסתם לארץ חוזרת ההנהגה הישירה של הקב"ה, מדוע אם כן מתגלה ליהושע מלאך?

על שאלה זו עונה האברבנאל שתי תשובות:

א. בהתגלות המלאך ליהושע מתייחס המלאך לשני עניינים. בתחילה הוא אומר שהוא שר צבא ה' (כתשובה לשאלת יהושע בפסוק יג "הלנו אתה אם לצרינו") ולאחר מכן הוא מורה לו: "של נעלך מעל רגלך כי המקום אשר אתה עמד עליו קדש הוא".

יש לשים לב כי אין כאן הודעה על שינוי ההנהגה אלא צווי לעשיית מעשה סמלי. מה מסמל מעשה זה?

כפי שביארנו על פי שיטת רש"י, הנעל מסמלת את המצב הטבעי, בו אין השגחה ישירה של הקב"ה. המלאך מצווה את יהושע להשיל את נעלו כדי לרמוז שמלחמת כיבוש יריחו תעשה בדרך ניסית. המלאך מנמק את ציווי הורדת הנעל בטענה שמקום זה "קדש הוא". משמעות ביטוי זה הוא שבארץ ישראל אליה נכנסו בני ישראל קיימת הנהגה ישירה. כלומר, המלאך מודיע ליהושע שלאחר הכניסה לארץ אין עוד מלחמות טבעיות שכן ההשגחה עוברת להיות השגחה ישירה של הקב"ה. באור ההודעה בצורה זו מסייעת לדבריו של האברבנאל שבארץ ישראל שוררת הנהגה ישירה.

ב. המלאך, שנפגש עם יהושע לא מבטא רמת השגחה על כל העם אלא את רמת הנבואה של יהושע. משה לא מתפלל על שינוי הנהגת העם מהנהגה ישירה של הקב"ה להנהגה על ידי מלאך. תפילתו נסובה על רמת הנבואה שלו. הוא לא רוצה לרדת מרמה של דיבור "פנים אל פנים" לדיבור על ידי אמצעי. אמנם יהושע שהיה בדרגה נמוכה יותר מוכן (ואף מוכרח בהתחשב בדרגתו הנמוכה יחסית), להתנבא על ידי מלאך.

לסיכום שיטת האברבנאל, עד מעמד הר סיני הושגחו בני ישראל בצורה ישירה על ידי הקב"ה, וזאת בניגוד ל"חוקי ההשגחה", שכן השגחה כזאת אמורה להיות רק בארץ ישראל. לאחר מעמד הר סיני מודיע הקב"ה שהוא שולח מלאך שינהיג את העם עד כניסתם לארץ. מלאך זה הוא העלול הראשון בשרשרת השכלים הנבדלים ("יושב ראשונה במלכות"), בעל דעה ובחירה, והשפעתו על העם תלויה ברמת קיום המצוות שלהם. בתחילת פרשת תרומה בה מגיעים בני ישראל לדרגה בה הם אומרים "נעשה ונשמע", מחליט הקב"ה

לשכון בתוך העם בצורה ישירה ('ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם'). בעקבות חטא העגל, שוב מודיע הקב"ה שהוא שולח מלאך, שינהיג את העם במדבר.

שיטה האברבנאל כפי שבארנוה, מביאה לידי ביטוי את השיטות השונות שהבאנו במאמר. מלאך זה הוא שכל נבדל, כשיטת הרמב"ם, ומטרתו היא הנהגת העם, כפי שבארנו בשיטות רש"י והרמב"ן.